

Vladimír Urbánek, *Eschatologie, vědění a politika. Příspěvek k dějinám myšlení pobělohorského exilu,*
 České Budějovice 2008, Historický ústav Filozofické fakulty
 Jihočeské univerzity (Monographia historica 9), 304 s.,
 ISBN 978-80-7394-076-8

„Náleží k četným tehdejšími výstrelkům chiliastickým, které z biblické apokalypsy a z poznatků pověrečné astrologie prorokují brzkou zkázu všeho posavadního řádu světového a blouzní o brzkém příchodu Kristovy tisícileté říše pokoje. Tato mystická víra zachvacovala myslí mnohých vyhnanců našich, ani Komenského nevyjímajíc. To je tedy pouhý výraz chorobného stavu věku.“ Takto charakterizoval spis Ondřeje Habervešla z Habernfeldu o obnoveném Jeruzalému, který byl vydán v Haagu v roce 1622, ve svých *Dějínách české literatury* Jaroslav Vlček a vyjádřil tak pregnantně odstup od podobných děl nejen za svou osobu, ale i za řadu starších generací literárních badatelů i historiků.¹ I když například již práce Roberta Evanse ukázaly, že tíhnutí k magickým obrazům světa v dílech českých autorů předbělohorské a bělohorské doby tvoří neoddiskutovatelnou a nepřehlédnutelnou složku tehdejšího filozofického i politického myšlení,² na české badatelské scéně jim nebyla ještě donedávna v duchu racionalizujícího prezentismu věnována takřka žádná pozornost. Jestliže došlo s ohledem na uznávaného velikána k částečnému prolomení embarga uvaleného na takovéto texty v případě Komenského vztahu k tzv. revelacím,³ při interpretaci jiných autorů většinou stále platilo a platí, že eschatologicky vyznívající pasáže jejich děl vznikaly spíše v důsledku jejich politováníhodné úchylinky, a není tudíž vhodné jimi zatěžovat rekonstrukci jejich celkového myšlenkového přínosu.

Proti takovému badatelskému postupu přináší nová Urbánkova práce zásadní ohrazení a s využitím řady svých dřívějších přípravných studií pak její autor

1 JAROSLAV VLČEK, *Dějiny české literatury*, Praha 1960.

2 ROBERT J. W. EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation*, Oxford 1979 (český, nepříliš kvalitní překlad vyšel v roce 2003).

3 Srov. zejména JOSEF VÁLKA, *Problém výkladu revelací v Komenského životě a díle*, *Studia Comeniana et historica* 7/1977, č. 17, s. 114–119. Srov. i navazující texty dalších autorů v tomto sborníku.

nabízí přehled a rozbor myšlenkové argumentace obsažené ve více než třiceti dosavadním bádáním přehlížených či jen okrajově traktovaných starých tisících s vazbou k eschatologickému myšlení. V tom spočívá obdivuhodný heuristický přínos této práce, který si mimochodem vynutil studium v řadě českých, německých, rakouských, anglických, nizozemských i dánských knihoven. Studie se však neuzavírá do pouhého „tlumočení“, ale nabízí zároveň hned i zásadní interpretaci takto odhalených myšlenkových vzorců a postupů, a to jednak z hlediska jejich místa v dobovém učenecském diskurzu (proto ono slovo „vědění“, jež Urbánek vetknul hned na druhé místo v názvu své knihy), a dále i z hlediska jejich názorové nebo propagandistické instrumentalizace v politických bojích těsně před bitvou na Bílé hoře a v následujících desetiletích (proto také slovo „politika“ v názvu knihy).

Urbánek se přitom soustředí takřka výlučně na osoby spojené s protestantskými konfesemi, pro něž bělohorský zvrát s sebou přinesl odchod do exilu, a mezi nimi (do jisté míry náhodně, protože eschatologické rysy vykazovalo nepochybně myšlení větší části tehdejších exulantů) si vybírá jako vhodné reprezentanty pro svůj rozbor matematika a autora dobových kalendářů Simona Partlicia (z jeho 42 dochovaných prací analyzuje Urbánek devět klíčových), vizionáře Paula Felgenhauera (ze stovky jeho dnes známých děl se staly základem rozboru jednak jeho rané práce z vlastního bělohorského období a dále i tři významná díla z 30. a 50. let 17. století) a lékaře Ondřeje Habervešla z Habernfeldu (v jeho případě rozebírá všechna dochovaná díla, tedy dva předbělohorské tisky, dva eschatologické spisy vydané v nizozemském exilu i dva exilové politicko-historické spisy, které mu zajistily větší proslulost). Tím však materiálový rámec Urbánkovy knihy ještě zdaleka nekončí. Jako návdavkem je tu totiž přidán i první podrobný rozbor eschatologických představ rukopisně dochovaného díla *Chronologie církevní* od Pavla Skály ze Zhoře (Urbánek přesvědčivě dokládá jeho souvislost s Alstedovým dílem *Thesaurus chronologiae* z roku 1624), a pro komparaci pak přibírá i díla některých dalších exulantů (alchymista a lékař Daniel Štolc, básník Václav Clemens Žebrácký, vizionáři Kryštof Kotter a Kristina Poniatovská i jiní). Velkou výhodou jsou i Urbánkovy komeniologické znalosti (z díla Jana Amose se v eschatologických souvislostech dovolává zejména prvních dvou dílů *Truchlivého*).

Na tomto základě si pak může Urbánek dovolit načrtnout vcelku věrohodnou představu o „paradigmatické“ podobě českého exilového eschatologického myšlení. Chápe je v zásadě jako jednu větev tou dobou stále ještě převládajícího analogického myšlení (ve Foucaultově vymezení), které se snažilo najít vhodné paralely a spojení mezi makrokosmem (odtud onen důraz na nebeská znamení a astrologii vůbec), historickými zvraty soudobé české společnosti (jež byla

v širěji pojatých chronologických konceptech Partliciových, Felgenhauerových i Skálových chápána vždy jako nedílná součást evropské křesťanské civilizace) i „mikrokosmem“ pojímaným jako lidské tělo (tento motiv se projevoval nejvýrazněji v tou dobou již poněkud mimo hlavní proud stojícím hermeticko-paracelsiánském myšlení lékaře Habervešla, které jej dovedlo k velké vstřícnosti vůči rosenkruciánům). Výchozím výkladovým zdrojem, v němž je třeba hledat prvotní inspiraci, pro všechny tyto autory samozřejmě zůstávala Bible, a to zejména její s apokalypsou spojené pasáže – z jejího líčení neodvratného konce světa však některé motivy rezonují více a jiné zase méně (Urbánkova kniha například ukazuje na relativní omezenost milenaristických koncepcí v českém prostředí).

Hlavním autorovým nástrojem při analýze těchto děl je důsledné poukazování na širší evropské souvislosti tehdejšího českého myšlení. Společně s Howardem Hotsonem ukazuje na vzájemné ovlivňování s kalvinistickým myšlenkovým okruhem kolem herborského profesora a Komenského učitele Johanna Heinricha Alsteda,⁴ vedle toho však pravidelně zdůrazňuje i nemalý vliv, který na eschatologické postoje českých autorů vykazovala tradice melanchthonsky laděného humanismu. Dalším Urbánkovým významným závěrem je zjištění, že české exilové eschatologické myšlení si nevytvářelo samostatně konfesijně odlišené modely, ale že autoři tíhnoucí jak k luterství, tak ke kalvíntví si vybírali „eklekticky“ z různých společných zdrojů a neuzavírali se ani – v případě Felgenhauerově – před možností vzájemného názorového oplodňování s židovským prostředím.

Urbánkova rekonstrukce názorových schémat českých exilových autorů však nestojí v „dogmaticky“ čistém vzduchoprázdnu, ale je u všech tří hlavních protagonistů knihy doprovázena vždy i pečlivou analýzou sociálního kontextu jejich tvorby. Autor nerezignuje na žánrové zařazování jejich děl, takže může odhadnout, k jaké cílové skupině se obracela, a kde je to možné, tam pravidelně sleduje i formativní vlivy, dedikační zvyklosti, jejich úlohu v dobových intelektuálních sítích i jejich případné ohlasy a reedice; tím vším si přímo příkladně vytváří vhodnou pozici pro řešení nelehké otázky o vztahu těchto děl nejen k dobovému politickému myšlení, ale i k reálné politice oné doby. Je zřejmé, že nutnou podmínkou pro sledování těchto otázek je zejména nosná konstrukce osobních biografí hlavních protagonistů, a tu také Urbánkova kniha v dostatečné míře nabízí.

4 Srov. zejména HOWARD HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation and Universal Reform*, Oxford 2000; TÝŽ, *Paradise Postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht–Boston–London 2000.

Jestliže poněkud rozpačitě působí jeho snad až příliš obezřetné shrnutí životních osudů Simona Partlicia, v němž se rozhodl pouze k hypotetickému odmítnutí představy o astronomově pozdním návratu do vlasti a konverzi ke katolictví,⁵ je naproti tomu jeho rekonstrukce Habervešových životních osudů vynikající ukázkou vyváženosti mezi ověřenými fakty a nápaditými hypotézami. Připomeňme, že se Urbánek jako první z českých autorů detailně zabývá na základě dochovaných archivních dokumentů vzájemnými vazbami mezi Habervešem a anglickým intelektuálním kruhem kolem Samuela Hartliba a Johna Duryho (až po ono závěrečné ochladnutí vztahů), jakož i úlohou, jakou český lékař sídlící v Haagu sehrál při odhalování údajného jezuitského spiknutí proti anglickému králi a arcibiskupu Laudovi v roce 1640. Přesvědčivě zní i Urbánkova interpretace této intriky, která v Anglii výbušně rezonovala nejméně po celé 17. století (vidí v ní snahu podpořit politické ambice dědiců Fridricha Falckého, a zprostředkovaně tak i vyhlídky českých exulantů). Urbánkova kniha se zabývá osobnostmi, které přitahují i zájem jiných autorů, a tak se nelze divit, že souběžně s ní byly vydány i jiné biografické studie o jejich hrdinech; zatímco práci Nicoletty Moutové o Habervešovi mohl autor ještě zaznamenat a okrajově i využít, Göhlerova studie o Felgenhauerově procesu už zůstala mimo jeho pozornost.⁶

Z oblasti politických „přesahů“ svých literárně činných hrdinů Urbánek nemůže přehlédnout výraznou rezonanci jejich tvorby s mohutnou emotivně vedenou publicisticko-propagandistickou vlnou na začátku třicetileté války ani jejich snahu aktivně se do ní zapojit. V tomto ohledu rozebírá autor zejména některá témata a motivy, které tehdy přitahovaly zájem širšího publika. Z nebeských znamení se velké pozornosti dočkala zejména kometa z podzimu 1618, při jejímž

5 Urbánek bezpečně zná dedikace pobělohorských Partliciových děl, které se vztahují k různým severoněmeckým a dánským veličinám, ale odmítá jim přiznat biografickou hodnotu; bez vysvětlení ponechává i „erfurtskou“ stopu vztahující se ke konci 50. let 17. století, tedy k době, v níž měl být podle starší literatury Partlicius už mrtvý; k ní srov. řadu kalendářů vydaných zde pod Partliciovým jménem, které uvádí *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*, sign. VD17 27:709329K; VD17 32:635004G; VD17 32:635008N; popřípadě VD17 27:709792Y.

6 NICOLETTE MOUT, *Oněřej Haberveš of Habernfeld and the Thirty Years' War. His Writings, the War and International Politics*, in: Mezi Baltem a Uhrami. Komenský, Jednota bratrská a svět střeoevropského protestantismu. Sborník k počtě Marty Bečkové, (edd.) Vladimír Urbánek, Lenka Řezníková, Praha 2006, s. 149–165; JOHANNES GÖHLER, *Paul Felgenbauer – Prophet und Medicus. Sein Wirken in Bederkesa, sein Konflikt mit Matthäus Krägelius und seine Verurteilung in Syke*, in: *Wege des Glaubens, Beiträge zu einer Kirchengeschichte des Landes zwischen Elbe und Weser*, (ed.) Johannes Göhler, Stade 2006.

výkladu došlo i k ostrému názorovému střetu mezi Habervešlem a pražským univerzitním prostředím. Oblibě se těšila i proroctví o nadcházející slávě říše na severu a o brzkém příchodu Lva ze severu, který definitivně zúčtuje s nenáviděným habsburským orlem (Urbánek spolehlivě prokazuje, jak se konkrétní identifikace tohoto Lva proměňovala v závislosti na vývoji politické situace v průběhu třicetileté války po ose český král Fridrich Falcký – dánský král Kristián IV. – švédský král Gustav Adolf). Jednou z nejdiskutovanějších dobových otázek bylo právo na odpor proti tyranskému vladaři a nikoli náhodou se právě k této otázce vyjádřili v podstatě kladně v různě pojatých výkladových souvislostech všichni uvádění autoři; někdejší hypotézu N. Moutové o úzké vazbě mezi přesvědčením o právu na odpor a chiliastickým myšlením se však pro české prostředí nepodařilo ani Urbánkovým pečlivým rozborem plně verifikovat.

V tomto ohledu nebude od věci připomenout si Urbánkův postřeh, že od druhé poloviny 30. let docházelo k obecnému odlivu apokalyptických nálad a v návaznosti na to i k ubývajícím četnosti eschatologických prvků v literárních projevech (širší příčina takové proměny spočívala dle autora „nepochybně v prohlubující se únavě z války a v periodicky se dostavujících pochybnostech o její smysluplnosti“ – s. 227). I když takový odliv nebyl ještě ani zdaleka definitivní (Urbánek sám připomíná pozdní Komenského návraty k emotivně prožívanému chiliasmu na začátku 40. a později i na začátku 50. let, k nimž nepochybně přispívaly i revelace Mikuláše Drábíka), vývoj vedl od astrologických tajnosnubných výkladů k nevzrušeným praktickým kalendářům a pranostikám (v případě Simona Partlicia), od útěšných diskusí plných bolu nad tím, že boží záměry jsou příliš nevyzpytatelné, přes intimně prožívanou „negaci světa“ (Felgenhauer, Komenský) až k budování koncepčně promyšlených projektů nápravy vědění (Alsted, Komenský), a také od eschatologického očekávání k strážlivě mluvějící historicko-právnícké argumentaci a diplomatického vyjednávání (Habervešl a Skála).

Urbánek už ve své práci nenaznačuje, zda máme takový vývoj chápat jako „pouhou“ proměnu výkladového rámce, který více méně stejné cíle a tužby artikuluje jen poněkud jinými „výrazovými prostředky“, anebo zda je to projev nějaké zásadnější myšlenkové proměny oné doby (bylo by možné je vnímat například jako projev globálního trendu k nahrazování zklamavšího analogického způsobu myšlení novějšími encyklopedizujícími, racionálnějšími a vůči kauzalitě jevů otevřenějšími koncepty atd.). Odpověď na podobné otázky může být však vždycky jen hypotetická a za daného stavu našeho poznání o způsobech myšlení českého exilového i neexilového světa v 17. století v zásadě stále poněkud předčasná a nad síly jednotlivce. Lze proto jen přivítat, že V. Urbánek na tomto hřišti již dnes „nekope“ sám, ale vedle svých českých spolupracovnic, které k tomuto tématu také mají co říci (připomeňme z nich alespoň Lucii Storchovou s jejími

analýzami české tištěné historicko-politologické produkce či Janu Hubkovou s její interpretací falckých letáků z počátku třicetileté války), si dokázal v úzké spolupráci s Howardem Hotsonem a dalšími většinou anglickými badateli kolem sebe vybudovat pod názvem *Cultures of Knowledge* širší odbornou skupinu pro intelektuální geografii vzdělanecké komunity 17. století. Plány této skupiny, zahrnující i mladé badatele z různých částí Evropy, jsou značně ambiciózní a lze očekávat, že po pražském, krakovském a budapeštském workshopu se jí podaří na její první velké konferenci *Universal Reformation: Intellectual Networks in Central and Western Europe (1560–1670)*, konané v září 2010 v Oxfordu, dospět k zásadnějším výsledkům.⁷

Antonín Kostlán

⁷ Internetové stránky této skupiny www.history.ox.ac.uk/cofk/.